

Einde van het ‘jargon-schandaal’

Jiddisj in het 19e-eeuwse Koninkrijk der Nederlanden (II)

Bart Wallet

In de eerste helft van de negentiende eeuw waren de belangrijke beslissingen over het taalgebruik van de joden gevallen: de onderwijstaal was in de meeste plaatsen inmiddels Nederlands en de Nederlandstalige preek was aan zijn opmars begonnen. In de tweede helft vond de afronding van dit proces plaats. Soepel verliep dat allerminst, want het verzet was hier en daar heftig.

In 1856 weet Mulder de Hoofdcommissie mee te delen, ‘dat het onderwijs bij *alle* [scholen] gegeven wordt in het *Nederduitsch* met *volstrekte* uitsluiting van de zoogenaamde Joodsche taal’. Dat dit hem de nodige moeite heeft gekost, laat hij ter gelegenheid van zijn 25-jarig jubileum als inspecteur in 1860 niet onvermeld. ‘Meer dan gewone moeite en inspanning heeft het mij gekost het doen ophouden der oude en hoogst gebrekige inrichtingen te Nijmegen, ’s-Hertogenbosch en Leeuwarden en het doen vervangen derzelve door nieuwe best ingerigte scholen, met deskundige onderwijzers, en het verbannen van dat ellendige *Jargon*, hetwelk de geestontwikkeling en uiterlijke beschaving van den Nederlandschen Israëliet zoo zeer in den weg staat.’¹

Dat deze moeizaam bevochten overwinning op het Jiddisj kwetsbaar was, blijkt wel uit het feit dat rapportages er melding van maken dat in 1864 nog (of weer?) Jiddisj wordt gehanteerd op de scholen te Amersfoort en Zwartsluis.² Ook het Nederlandsch Israëlitisch Seminarium, de rabbijnenopleiding te Amsterdam, gebruikte tot in de jaren zestig het Jiddisj als onderwijstaal.³ Niet voor niets was het eerste artikel bij de instructies voor de inspectie in de jaren zestig onverminderd: ‘Te onderzoeken [...] of op de scholen nog het misbruik bestaat om in het Joods-Duits te onderwijzen en de schoolbesturen indachtig te maken op het verbod daarvan, en dat de overtreding van dat verbod het intrekken van de landssubsidie tot gevolg zal hebben.’⁴

Het genadeschot voor het Jiddisj in het onderwijs was wel de invoering van een nieuwe wet op het lager onderwijs in 1857. Vanwege de scheiding tussen kerk en staat wilde de overheid geen religieus onderwijs

meer bekostigen. Dit betekende de afschaffing van de subsidiëring van de joodse armenscholen. In 1861 trad de wet in werking, met grote gevolgen. De joodse armenscholen werden opgeheven en de joodse kinderen dienden de openbare scholen te bezoeken. Daarnaast konden de kinderen voor het godsdienstonderwijs een joodse school bezoeken. Dit betekende een zware last voor veel kinderen. Met het betreden van de openbare scholen was het in feite gedaan met het doorgeven van het Jiddisj aan de jongere generatie.⁵

Preken

Het preken in het Jiddisj hield het nog wat langer uit. Tot in de jaren zestig werd in de asjkenazische gemeente van Amsterdam uitsluitend in het Jiddisj gepreekt. De motivatie hiervoor luidde dat de predikers niet voldoende Nederlands spraken. Toen echter een van hen, D.E. Sluis, in 1866 een toespraak in het Nederlands hield bij de begrafenis van Samuel Sarphati, kon dat niet langer staande gehouden worden. Het toen pas opgerichte *Nieuw Israëlitisch Weekblad* merkte op: ‘Dit geeft ons te eerder aanleiding tot ernstige afkeuring van de jargon-voordragten, gehouden binnen de synagoge, door iemand, die bewijst zich zeer goed van onze taal te kunnen bedienen [...] welken grond heeft men nu tot voorwendsel, dat men bij gebrek aan goede sprekers in de landstaal oogluikend het jargon-schandaal ter synagoge moet toelaten?’⁶

Het ‘jargon-schandaal’ zou vanaf dat moment snel ten einde lopen. In 1867 werd, na een geslaagde proef met Sjavoet, besloten dat de heren Hirsch en Content op sjabbatochtend eens in de veertien dagen in het Nederlands zouden preken. In 1868 werd over de preken van Hirsch opgemerkt, dat zij ‘sedert zij in de landtaal worden gehouden hem een veel talrijker auditorium verschaffen, dan dit ooit vroeger het geval was’. Dit succes zette zich voort, zozeer dat in 1871 geconstateerd kan worden dat ‘het jargon is vervangen door het Nederlandsch’.⁷

In Utrecht overleefde de Jiddisje preek een

soortgelijke aanval in 1867 nog. Hoewel Utrecht bij de eerste *kehilot* behoorde die in het Nederlands lieten preken (in 1836 door de sefardische prediker Aron Cohen Carillon), hield het Jiddisj het in de Domstad relatief lang uit. In 1867 wilde het kerkenraadslid mr. S.M.A. Dumosch er echter helemaal van af. Hij stelde zijn ambtsgenoten namelijk voor om de leraar uitdrukkelijk te verbieden ‘gebruik te maken van het zoogenaamde Joodsch-duitsch of jargon’. Met name bij begrafenissen werden de preken nog vooral in het Jiddisj gehouden. In de kerkenraad bestond de nodige tegenstand tegen Dumosch’ voorstel. Men was bang voor ordeverstoringen bij de begrafenissen, mocht het Jiddisj verboden worden. Daar de stemmen staakten, mocht de leraar nog enige tijd voortgaan met zijn Jiddisje preken. Zijn opvolger echter, Jacob Hoofiën, maakte hier als trouwe leerling van Dünner een einde aan.⁸

Voorzover met de huidige stand van het onderzoek te overzien valt, was de laatste die in Nederland in het Jiddisj preekte de Leeuwarder opperrabbin B. Dusnus. Tot aan zijn overlijden in 1886 hield hij vast aan zijn *mammelosjn*. Toen zijn opvolger voor het eerst een preek hield in het Nederlands, verliet een deel van de oude garde de synagoge, want ‘in sjoel weln mir keen galches heern’.⁹

Inmiddels kwam echter wel een nieuwe belangstelling voor het Jiddisj op, met name in de hogere kringen binnen de joodse gemeenschap. Voor deze mensen was het traditionele joodse leven en het Jiddisj inmiddels zo ver verdwenen, dat heuse nostalgie om zich heen greep. Dit kwam tot uitdrukking in schilderkunst (Oppenheim) en literatuur (Auerbach). Voor de Duitse situatie is hier het nodige onderzoek naar gedaan, voor Nederland weten we echter nog weinig over dit verschijnsel. Wat echter in deze richting wijst is de publicatie uit 1880 van de ‘dichterlijke voordracht in Joodsch-Poolsch-Duitsche dialect bij een optische voorstelling van Prof. Oppenheims Jüdische Familienbilder’ die voorgedragen werd bij het huwelijk tussen Wijnaud Elzas en Esperance Tal.¹⁰ Deze nostalgische omgang met het Jiddisj was echter weinig vruchtbaar en bestond bij gratie van het feit dat deze taal (dit ‘dialect’, zou men gezegd hebben) verdwenen was.

Argumentatie

Nu we de taalpolitiek en de implementatie daarvan hebben gezien, willen we tot slot de argumentatie van voor- en tegenstanders van het gebruik van Jiddisj in Nederland analyseren. Daarbij moeten we beseffen dat het met name lastig is om de argumenten van voorstanders van het Jiddisj te vinden, daar zij in het defensief waren gedrukt en geen toegang hadden tot de media om hun visie te ventileren. Niettemin is uit het debat rond het preken en het onderwijs het een en ander op te maken.

De tegenstanders van het Jiddisj gebruiken een drietal sterk verwante argumenten tegen deze taal: Ten eerste zou het Jiddisj slecht zijn voor de beschaving, ten tweede zou dit ook opgaan voor de integratie in de Nederlandse samenleving en het derde argument was dat het Jiddisj überhaupt geen taal was en daarom niet gesproken zou mogen worden. Laten we deze argumenten eens wat beter bekijken.

Het Jiddisj werd als onbeschaafd ervaren. Repelaer van Driel merkte al in 1816 op dat in landen ‘waar deze wartaal niet in gebruik is, [...] men ook deze voor de beschaving zoo nadeelige afzondering in veel mindere graad’ aantreft. Zijn argumentatie was dus als volgt: het gebruik van het Jiddisj droeg ertoe bij dat de joden een afzonderlijke groep in de samenleving waren, waardoor zij niet in contact kwamen met de beschaving van de bredere maatschappij. Het Jiddisj stond dus de beschaving van de joden in de weg. Naar de mening van deze politicus reden voldoende om alles te ondernemen om deze taal tegen te gaan.¹¹

In het koninklijk besluit van 1817, dat door Repelaer van Driel en de Hoofdcommissie was voorbereid, werd dan ook verordend ‘dat voorts het gebruik der zoogenaamde Joodsche taal of verbasterd Hoogduitsch in die scholen worde afgeschaft, en alzoo krachtdadig uit den weg geruimd, een der voornaamste hinderpalen van de beschaving onder de minvermogene Israëlieten’.¹² Opvallend is hier dat het beschavingsoffensief werd verbonden aan sociale politiek. De arme joden zouden door de afschaffing van het Jiddisj beschaafder worden en daardoor zou hun positie op de arbeidsmarkt ook verbeteren.

Integratie

Nauw verbonden aan het beschavingsargument is de nadruk op integratie. Repelaer noemde beide argumenten dan ook in een adem, toen hij het Jiddisj ervan beschuldigde dat het ‘meer dan eenige andere oorzaak heeft medegewerkt om de Israëlieten als leden der burgerlijke maatschappij van alle andere Ingezetenen der Nederlanden geheel te isoleren’.¹³ Als volwaardige burgers van het Koninkrijk der Nederlanden zouden de joden nu ook de nationale taal moeten bezigen. Het Jiddisj was daarbij ‘een overblijfsel van onze vreemdelingschap’, dat door de emancipatie tot een einde was gekomen. De joden waren geen afzonderlijke natie meer en waren niet langer vreemdelingen in de Nederlandse samenleving, dus de taal der ‘vreemdelingschap’ moest verdwijnen. Dat werd extra gemakkelijk omdat het Jiddisj ‘hoegenaamd tot onze godsdienst in geen verband stond’, meende de joodse auteur van een verlichte beschouwing over het joodse onderwijs in 1835.¹⁴

Beleidsmakers en joodse notabelen stonden in deze pleidooien voor beschaving en integratie schouder aan schouder. Het overheidsbeleid, grotendeels voorgekookt door de Hoofdcommissie, werd in het land gedragen door de joodse elite. Deze was ervan overtuigd dat het Jiddisj de beschaving en de integratie van haar achterban in de weg stond. Zo richtte de Haagse mr. Daniël Polak Daniëls (1825-1899) zich in 1850 tot ‘den hardnekkigen Israëliet’ in zijn rede ‘Gedachten over zuiverheid van taal in betrekking tot beschaving’. Over zijn doel was hij zonneklaar: ‘Mogt ik door het mededelen dezer Gedachten iets bijdragen tot wering van het zoogenaamd Joodsch spreken, onder sommigen mijner geloofsgenooten! Alle pogingen tot de vereenzelviging onzer gewoonten met den echt-Hollandschen landaard zullen afstuiten, indien, zelfs door enkelen, eene taal wordt gesproken verschillend aan die, welke de geheele Natie spreekt.’¹⁵

Het derde argument luidde dat het Jiddisj helemaal geen taal was, en daarom ook niet gesproken behoorde te worden. Jiddisj was daardoor een teken van geringe beschaving. Dat liet een scribent uit Assen duidelijk blijken in de joodse pers, toen zijn kerkbestuur besloten had in het huishoudelijk

reglement de bepaling op te nemen: ‘de Manhig-Opzigtger zal verplicht zijn, om, wanneer genoemde voorzanger of onderwijzer predicatiën in eene andere dan de Nederduitsche taal zoude willen voordragen, zulks volstrekt te weigeren.’ De ‘Israëliet’ uit Assen merkte daarbij op: ‘Voorwaar, eene verordening, die ook in andere gemeenten verdient behartigd te worden, om het afschuwelijke *jargon*, tot geene taal der wereld behorende, den genadeslag te geven, voor zoo verre zij nog in onze tempels gebruikt wordt en dezelve bezoedelt!’¹⁶

De schoolcommissie van joods Maastricht voerde evenzo een pleidooi tegen ‘dit hatelijk *jargon*’, dat ‘zowel voor de Israëlietische jeugd als voor volwassenen, den meest nadeeligen invloed en achteruitgang in beschaving moet te weeg brengen’. De mening van de heren S. Bloemendaal en M. Levy was helder: ‘taal mogen wij het niet noemen en achten wij het overbodig het verderfelijke en aanstootelijke van deze wartaal Uwel-Edel. Gestrenge broeder te ontwikkelen.’¹⁷ Omdat het Jiddisj invloeden had ondergaan van het Duits, Hebreeuws, Aramees en Slavische talen was het zelf geen taal, zo was de redenering. Een dergelijk bijeengeraapt communicatiemiddel kon slechts de kwalificatie ‘wartaal’ krijgen.

Communicatiemiddel

De argumentatie van de voorstanders van het Jiddisj steekt bij al het verbale geweld van de tegenstanders magertjes af. Terwijl de tegenstanders grote woorden als beschaving en integratie in de mond nemen, voeren de voorstanders vooral praktische argumenten aan. De drie belangrijkste argumenten zijn het contact met buitenlandse joden, het feit dat Jiddisj ten minste door de mensen begrepen wordt en dat Jiddisj de mensen raakt.

Ook al waren in de achttiende eeuw de verschillen binnen het Jiddisj dermate groot geworden dat over een afzonderlijk West- en Oost-Jiddisj wordt gesproken, toch was deze gezamenlijke taal het communicatiemiddel waarmee asjkenazische joden uit heel Europa met elkaar spraken en schreven. Deze taalgemeenschap werd doorbroken doordat in de verschillende West-Europese landen joden de nationale taal gingen gebruiken en het Jiddisj in onbruik raakte.

Voorstanders van het Jiddisj betreurden deze ontwikkeling. Inspecteur Mulder werd met deze mening geconfronteerd toen hij de joodse school in Doetinchem in 1854 bezocht. Daar werd het Jiddisj nog gebruikt, ‘omdat, zeggen de bestuurders, dit den leerlingen in de correspondentie met de naburige Pruisische Israëlieten zeer te stade komt’.¹⁸

Het tweede argument dat voor het Jiddisj pleitte, was dat de mensen deze taal tenminste begrepen. Met name rond de discussie over het preken werd dit argument regelmatig genoemd. Zo stelde een commentator: ‘Ware het dan niet oneindig beter, dat men het *Jargons* behield? Dan immers konde men hen, die de meeste behoefte aan zedelijke verbetering hebben, op eene verstaanbare wijze hunne gebreken voor oogen houden.’¹⁹ In het verlengde hiervan lag het feit dat veel predikers zich veel soepeler in het Jiddisj konden uitdrukken. ‘Dat ons publiek over het algemeen zich liever in het jargon toegesproken wenscht,’ zo werd naar aanleiding van een Jiddisje preek van de Haagse leraar L.G. Wanefried opgemerkt, ‘hiervan ligt, mijns oordeels, veelal de schuld bij den redenaar, die zich in onze taal niet populair genoeg weet uit te drukken.’²⁰

Het laatste argument was hieraan verwant. Jiddisj zou een taal zijn die de mensen meer raakte, het was hun ‘taal des harten’. Een Dordtse jood bracht deze observatie ter berde, toen hij in de joodse pers steeds weer berichten tegenkwam over *kehilot* waar de Nederlandse preek werd ingevoerd. Hij verzuchtte: ‘Doch zoude hij [de luisteraar] zijne werkzaamheden op שבת eerder nalaten, of minder טריפה eten; wanneer hem zulks in het Hollandsch wordt voorgehouden, dan in het *jargon*? Zal hij eerder תפילין leggen enz.; wanneer het Hollandsch de taal des predikers is?’ Deze retorische vragen vormden de opmaat voor de constatering dat de taal waarin gepreekt moest worden, de ‘taal des harten’ zou moeten zijn. Een voorbeeld bewees wel dat het Jiddisj dat was. ‘Wij kennen eene gemeente, die aan de lippen haars leeraars hangt, wanneer hij hen Gods woord verkondigt, wiens woorden dikwerf meer indruk maken dan menige Hollandsche predikatie. De traan, die uit het oog van zoo menigen toehoorder vloeit, pleit hiervoor, en toch spreekt hij in het

afschuwelijk, laag jargon’, zo stelde hij met een verwijzing naar een eerder geciteerde tegenstander van het Jiddisj. Voor de Dordtenaar is er maar een conclusie mogelijk: ‘Welligt is dit jargon Gode even zoo welgevallig als de predikatie der hoofdonderwijzers, bijgewoond door predikant en niet-Israëliet.’²¹

Taaldebat

De balans opmakend kunnen we stellen dat de tegenstanders van het Jiddisj zich met name richtten op de maatschappelijke consequenties van het gebruik van deze taal – en die negatief inschatten – en het Jiddisj niet als een volwaardige taal wilden beschouwen. De voorstanders van het Jiddisj concentreerden zich op praktische argumenten: de communicatie met niet-Nederlandse joden, het feit dat veel mensen Jiddisj beter begrepen dan het Nederlands en – als gevolg daarvan – dat het Jiddisj veel sterker appelleerde aan het gevoel van de mensen.

In dit artikel hebben we de ruwe lijnen willen schetsen van de *Werdegang* van het Jiddisj in het negentiende-eeuwse Nederland. Door de inventarisatie van de verspreide onderzoeksgegevens en door de bestudering van het beleid van de Hoofdcommissie kunnen we enkele voorlopige conclusies trekken.

Het taaldebat over de plaats van het Jiddisj in de joodse gemeenschap in Nederland begint in de Bataafs-Franse periode, op de drempel van de negentiende eeuw. De motivatie daarvoor was tweeledig: de politieke situatie was veranderd, doordat de joden als gevolg van het emancipatiedecreet gelijkberechtigde burgers waren geworden, en het klimaat in de intellectueel-joodse kringen was afwijzend ten opzichte van het Jiddisj. Onder invloed van de Berlijnse *haskala* ijverden ook de Bataafse verlichte joden voor het tegengaan van het Jiddisj. In deze strijd vonden zij de overheid als bondgenoot. De overheid vond het van belang dat de Bataafse joden Nederlands zouden spreken; hierdoor zou ook het armoedevraagstuk aangepakt kunnen worden.

In het Koninkrijk der Nederlanden werd dezelfde politiek voortgezet. Het einddoel was zowel voor de overheid als de joodse elite helder: het Jiddisj moest verdwijnen. De Hoofdcommissie, die een cruciale rol

speelde in de bestrijding van het Jiddisj en het propageren van het Nederlands, bewandelde echter wel de weg der geleidelijkheid. Dat blijkt zowel uit de houding ten opzichte van het joods onderwijs als uit het beleid met betrekking tot het preken in het Nederlands. Bij het onderwijs was het Jiddisj tot het einde van de jaren twintig een getoleerde taal. Ondertussen werd hard gewerkt aan de randvoorwaarden voor volledige afschaffing: voldoende Nederlandstalig lesmateriaal en de opleiding van gekwalificeerde onderwijzers. Vanaf de jaren dertig werd het beleid verscherpt en konden scholen die het Jiddisj bleven gebruiken rekenen op korting of intrekking van de subsidie van de overheid.

Hetzelfde voorzichtige beleid werd gevoerd ter bevordering van het preken in het Nederlands. In eerste instantie werd het preken op zichzelf gestimuleerd, omdat dit in de synagogale liturgie geen vaste plaats had. Eind jaren twintig werden vervolgens maatregelen genomen om de Nederlandstalige preek te stimuleren. Daartoe werd een prijsvraag ingesteld en werden erepenningen uitgereikt. Vanaf de jaren dertig verspreidde het preken in de landstaal zich over het land. Opvallend is hierbij dat dit eerder in de provinciesteden en dorpen gebeurde dan bij de grote joodse gemeenten in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Het lijkt daarom aannemelijk dat het Jiddisj het in de grote joodse gemeenschappen langer uithield dan in de rest van het land. De aparte joodse subcultuur had een sterk behoudende werking.

Leeuwarden

Het onderwijs was goeddeels onder controle in de jaren vijftig. Het preken in het Jiddisj hield het nog een tiental jaren langer uit. Vanaf het einde van de jaren zestig was echter zowel het Jiddisj onderwijs als het Jiddisj preken zeldzaam geworden in Nederland. De joodse gemeenschap Leeuwarden, onder leiding van de streng conservatieve opperrabbin Dusnus, lijkt het Jiddisj het langst vastgehouden te hebben. Dit was mogelijk omdat opperrabbin Dusnus financieel onafhankelijk was, daar hij was gelieerd aan de rijke bankiersfamilie Lehren. Het dreigement van de Hoofdcommissie om de toelage op het salaris in te trekken, had bij hem

Opperrabbin Bendikt Baruch Dusnus
(Den Haag 1811 - Leeuwarden 1886).

daarom geen effect.

De argumentatie van voor- en tegenstanders bevond zich op twee verschillende niveaus. De tegenstanders van het Jiddisj bezagen de functie van de taal in de samenleving, en oordeelden vervolgens dat het Jiddisj schadelijk was voor de integratie en beschaving van de joodse gemeenschap. De voorstanders van het Jiddisj bezagen de meer praktische kant van zaken. Het Jiddisj was voor hen het communicatiemiddel met buitenlandse joden. Daarnaast was het Jiddisj de taal die het beste werd begrepen en daardoor ook het meest de gevoelstaal was.

Toen Van Zuiden in 1930 de balans opmaakte, kon hij constateren dat het Jiddisj in Nederland was verdwenen. 'En wanneer dat het geval is,' zo stelde hij, 'dan mag daarbij aan de Openbare Lagere School niet de lof worden onthouden, dien zij ten dien opzichte zeker heeft verdiend.' De wet die in 1861 werd geëffectueerd en waardoor de joodse kinderen naar de openbare scholen moesten, had de beoogde uitwerking gekregen. 'En de vraag is gewettigd, of, wanneer zij er niet ware geweest, de Joodsche bevolking – in het algemeen gesproken – niet nog vast zou zitten aan het "Jiddisch" of wat daarvoor doorgaat.'

Bart Wallet is verbonden aan de leerstoelgroep Hebreeuws, Aramees en Joodse studies van de Universiteit van Amsterdam en schrijft een proefschrift over in Neder-

**land verschenen Jiddisje kronieken.
Deel I van dit artikel is verschenen in
Grine medine 15.**

- ¹ Geciteerd naar: H.G.A. Janssen, 'Staatsrechtelijke en culturele aspecten van het Israëlitisch onderwijs in Nederland tot 1869'. In: *Studia Rosenthaliana* 11 (1977), 40-80, aldaar 69 en 75.
- ² N.L. Dodde met medewerking van M.M.P. Stultjens, 'Joods onderwijs in Nederland van 1815 tot 1940'. In: Hetty Berg (ed.), *De Gelykstaat der Joden, inburgering van een minderheid*. Zwolle 1996, 67-80, aldaar 80.
- ³ Jozeph Michman, 'De strijd om de benoeming van dr. J.H. Dünner tot rector van het Nederlands-Israëlitisch Seminarium'. In: *Studia Rosenthaliana* 22 (1988) 1, 165-185, aldaar 175.
- ⁴ Janssen, 'Aspecten' 66.
- ⁵ Dan Michman, 'Joods onderwijs in Nederland 1616-1905' in: *Stichting joodse scholengemeenschap J.B.O.* (Amsterdam 1973), 13-29, aldaar 28.
- ⁶ *Nieuw Israëlitisch Weekblad* 1 (1866) 48, 2-3.
- ⁷ Geciteerd naar: Bart Wallet, 'Religious Oratory and the Improvement of Congregants: Dutch-Jewish Preaching in the First Half of the Nineteenth Century'. In: *Studia Rosenthaliana* 34 (2000) 2, 168-193, aldaar 181.
- ⁸ Jac. Zwarts, 'Een taalstrijd om het Jiddisch uit de vorige eeuw'. In: *Eigen volk*, juli 1937, 1-6, aldaar 5-6.
- ⁹ Hartog Beem, 'Yiddish in Holland: Linguistic and Sociolinguistic Notes'. In: Uriel Weinreich

(ed.), *The Field of Yiddish: Studies in Language, Folklore and Literature*. New York 1954, 122-133, aldaar 133.

- ¹⁰ יעקב שאצקי, ידי לעצטע שפראצונגען פון דער יידישער שפראך און ליטעראטור אין האלאַנדי. יימא, 265-232, 5-3 (1963) 10 בלעטער, aldaar 262
- ¹¹ R. Reinsma, 'Pogingen tot assimilatie en emancipatie van het Joodse kind in Nederland na 1796, Israëlitische scholen onder de koningen Willem I en II'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 77 (1964), 448-465, aldaar 450.
- ¹² Janssen, 'Aspecten' 52.
- ¹³ Reinsma, 'Assimilatie' 450.
- ¹⁴ 'Over het Israëlitisch godsdienstige schoolwezen in Nederland'. In: *Jaarboeken voor de Israëlitien* 1 (1835) 3, 1-12, aldaar 4.
- ¹⁵ Deze rede werd uitgesproken op een vergadering van de Haagse afdeling van de Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland op 29 januari 1850. Geciteerd bij: Izak Prins, 'Het Joodsch in Nederland (slot)'. In: *De Amsterdammer* 7 (november 1915), 3.
- ¹⁶ 'De toestand der Israel. Gemeente te Assen'. In: *Nederlandsch-Israëlitisch Nieuws- en Advertentie-blad* (voortaan: NINAB) 1 (1850), 14.
- ¹⁷ *Weekblad voor Israëlitien* (voortaan: WvI) 2 (1856) 12, 17 oktober 1856.
- ¹⁸ Geciteerd bij: Janssen, 'Aspecten' 69.
- ¹⁹ 'Het opper-rabbinaat te Rotterdam'. In: *NINAB* 1 (1849) 6, 21 december 1849.
- ²⁰ *WvI* 2 (1857) 50, 10 juli 1857.
- ²¹ *NINAB* 1 (1850) 19.